VEEN PARK
wereld van veen

Inhoudsopgave

Inleiding 2
Doelstellingen 3
Opbouw lespakket 4
Les 1 Veen en turf 5
Werkblad les1: 2b: Opdrachten 6
Les 2 Het werk van een veenarbeider 7
Werkblad les 2: 1a/b 8
Werkblad les 2: 1c en 1d 9
Extra Informatie voor de leerkracht bij werkblad les 2: 1: a: 10
Les 3 Kinderen in het veen 11
Werkblad les 3: 1b: “Dagindeling in 1909 en nu” 12
Werkblad les 3: 1c: “Huishoudelijke werkzaamheden” 13
Werkblad les 3: 2b: “Huishoudboekje gezin Moes”. 14
Les 4 Wonen in het veen 15
Extra informatie bij les 4 en 5 16
Vervolg extra informatie bij les 4 en 5 17
Extra informatie bij les 5 18
Les 5 Het leven in een veenarbeidersdorp 19
Extra informatie bij les 5 20
Bronvermelding 21

Werkbladen (in grijstinten geschikt voor kopiëren)

Werkblad les 1: 1a: Het onstaan van veen, uitleg 22
Werkblad les 1: 1a: Het onstaan van veen, uitleg 23
Werkblad les 1: 2a: Kaart van de veengebieden in Nederland 24
Werkblad les 1: 2b: Opdrachten 25
Werkblad les 2: 1a: Het werk van een veenarbeider 26
Werkblad les 2: 1a: Het werk van een veenarbeider 28
Werkblad les 2: 1b: Opdracht foto’s Vervenen 1. 30
Werkblad les 2: 1b: Opdracht foto’s Vervenen 2. 31
Werkblad les 2: 1b: Opdracht foto’s Vervenen 3. 32
Werkblad les 2: 1c: Veengereedschap 33
Werkblad les 2: 1d: Spreekwoorden 34
Werkblad les 3: 1a: Een dag in juli in 1909 35
Werkblad les 3: 1a: Een dag in juli in 1909 vervolg 36
Werkblad les 3: 1b: “Dagindeling in 1909 en nu”. 37
Werkblad les 3: 1c: “Huishoudelijke werkzaamheden” 38
Werkblad les 3: 2a: Kinderen in het veen 39
Werkblad les 3: 2a: Kinderen in het veen vervolg 40
Werkblad les 3: 2b: 41
Werkblad les 4: 1a: “Gedicht “Maaike” 42
Werkblad les 4: 1b: “Wonen in het veen”. 43

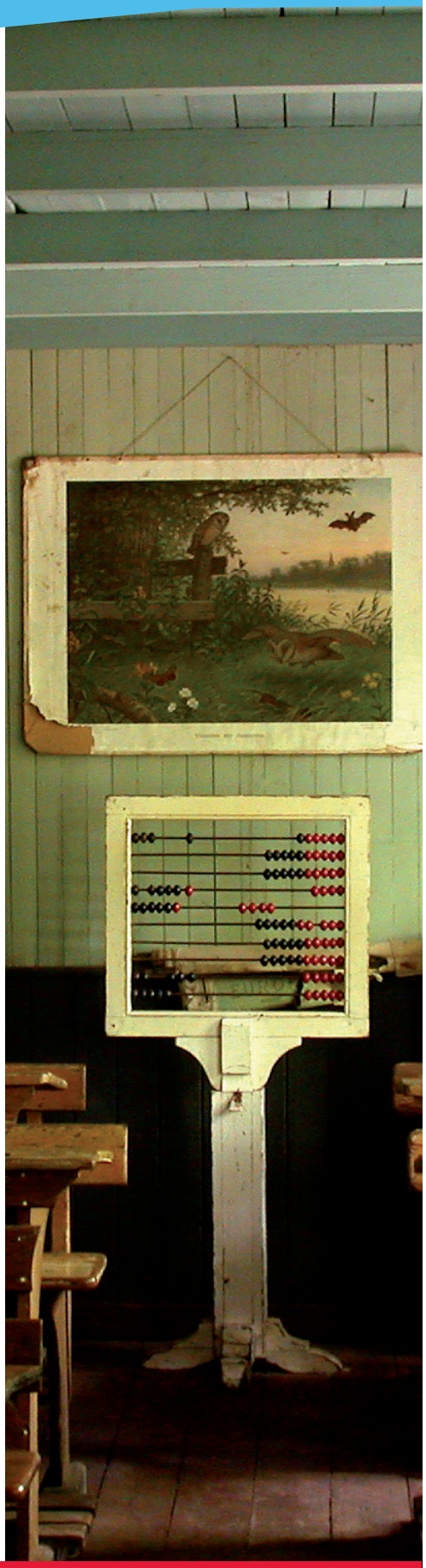

Inleiding

Dit is het lespakket “Ontdek de wereld van veen” van het Veenpark in Barger-Compascuum. In vijf lessen, voor de bovenbouw van de basisschool, worden een aantal belangrijke onderwerpen van de geschiedenis van Drenthe behandeld; het ontstaan van veen en turf, het werk van veenarbeiders, kinderen in het veen, het wonen en het dorpsleven in een veenkoloniaal dorp. De beschreven leerstof geeft u een aantal lessuggesties. U kunt deze lessen uiteraard op uw eigen manier vorm geven en aanpassen aan uw leerlingen. Met dit lespakket kunt u een bezoek aan het Veenpark voorbereiden en verwerken. Hierdoor wordt het Veenparkbezoek voor uw leerlingen nog leerzamer! Wij wensen u veel plezier tijdens de lessen over “ Het veen”.

Tot ziens in het Veenpark!

Veenpark, wereld van veen
Berkenrode 4
7884 TR Barger-Compascuum
0591-324444
www.veenpark.nl
info@veenpark.nl

Ontdek de wereld van veen

Geschreven door Jacqueline Ebens.
Samengesteld door Jaqueline Ebens en Harrie Keuter
Vormgeving door Veenpark
Foto’s © Veenpark/ Fotografie Tom van der Laan

Doelstellingen

Kennisdoelen

De geschiedenis leren kennen van de provincie Drenthe; het ontstaan van het veen, de werkzaamheden en leefomstandigheden van veenarbeiders.

Beeldvormingsdoelen

Inzicht krijgen in de veranderingen, ontwikkelingen en de samenhang van de verschillende aspecten, zoals natuur, cultuur en bebouwing van deze streek.

"Vormveranderingen" zien als gevolg van de ontwikkelingen in de tijd: vervoer, gebouwen, gebruiksvoorwerpen, apparaten, kleding en dergelijke.

Inzicht verwerven in de leefwijze van de veenarbeiders rond 1900 in Drenthe.

Inzicht krijgen in de mate waarin mensen de loop van de geschiedenis konden beïnvloeden. Welke hindernissen kwamen ze tegen? Welke omstandigheden beïnvloedden dat?

Attitudedoelen

Bewust worden van waarden en normen uit die tijd.

Verplaatsen in motieven, interesses, ondervindingen, inzichten en verwachtingen van mensen uit een andere tijd, die in andere leefomstandigheden leefden.

Historische gebeurtenissen vanuit verschillende standpunten leren bekijken.
Bewust worden van de invloed van de maatschappij op het individu.

Vaardigheidsdoelen

Zelfstandig vinden, opnemen en verwerken van informatie .d.m.v. verwerkingsopdrachten tijdens de lessen en de speurtochtopdrachten in het Veenpark.

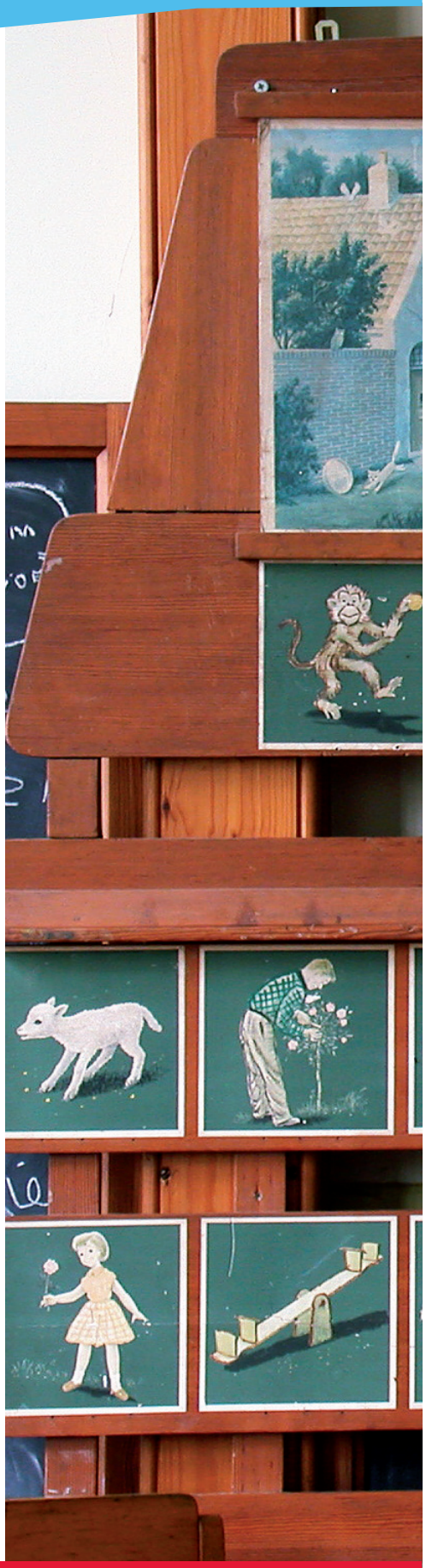

Handleiding leerkracht

Les 1: Veen en turf
In deze les wordt het ontstaan van Veen besproken.

Voorbereiding Veenparkbezoek:
Deze les sluit vooral aan op de expositie Veenomenaal in het Veenpark. Ook wordt dit onderwerp kort besproken in een museumles; het Veenparkprogramma “Ontdek de wereld van veen”.

Les 2: Het werk van een veenarbeider
Deze les behandeld de werkzaamheden van de veenarbeider en het gereedschap wat hij daarbij gebruikte.

Voorbereiding Veenparkbezoek:
De les bereid uw leerlingen vooral voor op de rit met de veentrein naar het Hoogveen. Deze Hoogveentrein brengt u naar het hoogveengebied, waar de turfsteker hard aan het werk is. Hij laat zien hoe turf gestoken werd.

Les 3: Kinderen in het veen en **les 4: Wonen in het veen**
De leerlingen krijgen een beeld van het leven van kinderen in een veenarbeidersgezin en het onen in een veenwoning. Het onderwerp kinderarbeid komt hierbij ook aan bod.

Voorbereiding Veenparkbezoek:
De twee lessen sluiten vooral aan bij het Veenparkprogramma : Ontdek de wereld van veen en de speurtocht door de twee dorpen.

Veenparkprogramma: Ontdek de wereld van veen:
In een decor van turf, veengereedschappen, veenvondsten, kleding en dergelijke, vertelt een parkmedewerker over het leven van een veenarbeidersgezin. Wat voor werk deed de veenarbeider? Hoe zag toen het leven van kinderen eruit? Hoe was het om te wonen in een plaggenhut? Hoe was de taakverdeling in het gezin? Uw leerlingen worden er actief bij betrokken. Ze kunnen volop vragen stellen en er zijn opdrachten en spelelementen verwerkt in dit Veenparkprogramma. De tijd herleeft door een inleidend verhaal over veenarbeiderskind Geert Moes. Een multimediale presentatie ondersteunt het geheel.

Treinreis en speurtocht
U stapt met uw klas in een boemeltreintje, dat u brengt naar het dorpje “ 't Aole Compas” uit 1870. De kinderen beleven “de tijd van de turfwinning”. Via een speurtocht met vragen en opdrachten langs plaggenhutten, kunnen ze de omgeving verkennen en krijgen een beeld van de tijd rond 1870. Daarna brengt de speurtocht u naar “Bargermond”, een dorpje rond 1920. De ambachtslieden zijn druk aan het werk; de molenaar, de bakker, de smid en de klompenmaker. De bakker bakt nog elke dag vers brood in een leemoven. De geuren van het verse brood zijn van ver te ruiken! In het kruidenierswinkeltje kunnen de leerlingen het “snoep van toen” proeven: zoethout! Door al die bedrijvigheid, de huizen, het kerkje, de molen en het schooltje, ervaren de kinderen de dorpssfeer uit het begin van de twintigste eeuw.

Les 5: Het dorpsleven is geschikt als verwerkingsles, ná het bezoek aan het Veenpark.
De kinderen kunnen dan hun kennis opgedaan in de lessen en tijdens de speurtocht door het Veenpark verwerken in een praktische opdracht.

Doelen:

Kinderen weten hoe veen ontstaan is en waaruit het bestaat.
Kinderen kunnen ongeveer aangeven waar hoogveen en laagveen voorkomt.
De bevordering van plaatsen- en provinciekennis.
Kinderen leren om te gaan met kaartlezen en legenda’s.
Kinderen weten op welke grondsoort hun woonplaats ligt.

Werkvormen:

doceren
leergesprek
opdrachten maken
werken in tweetallen

Materialen:

kaart van Nederland
atlas
werkbladen:
Les 1: 1a: Tekeningen: “Het ontstaan van het veen”.
Tekst: “Het ontstaan van het veen”.
Les 1: 2a: Kaart van de veengebieden in Nederland.
Les 1: 2b: Opdrachten: veengebieden.

Les 1 lesschets

Inleiding:

Voor in de klas wordt een kaart van Nederland neergehangen. De leerkracht wijst de veengebieden aan. Veenbazen beheerden een stuk veengrond van veengrondeigenaren. e hadden veenarbeiders in dienst, die uit de veengrond rechthoekige blokken staken; turven. De edroogde turven werden per schip vervoert door heel Nederland en gebruikt als brandstof om te koken en huizen te verwarmen. Deze les gaat over het ontstaan van veengrond.

Kern:

Aan de hand van werkbladen 1a en 1b over de veenvorming, wordt het ontstaan van het veen uitgelegd. De tekeningen op werkblad 1a zijn genummerd van A tot en met G. Op werkblad 1b staat de tekst die bij elke tekening hoort.

Verwerking:

De kinderen krijgen nu allemaal werkblad 2a: “Kaart van veengebieden in Nederland”.
De leerkracht bespreekt dit werkblad klassikaal met de kinderen. Daarbij komen de volgende punten aan de orde:

wat zie je op de kaart?
uitleg van de legenda.
wat was laagveen?
wat was hoogveen?
op welk soort veen ligt …(eigen woonplaats van de kinderen)?

De kinderen krijgen nu leerlingenwerkblad 2b: “ Opdrachten veengebieden” en maken dit alleen of in tweetallen.

Handleiding leerkracht

1.

Kijk goed naar het kaartje op werkblad 2a. en naar een kaart van Nederland in je atlas en beantwoord dan de volgende vragen.

Zoek de omgeving van je eigen woonplaats op.
Wat voor kleur heeft jouw woonplaats?
Kijk in de legenda naar de betekenis van deze kleur?
Ligt jouw woonplaats op het hoogveen of op het laagveen?
……..

Schrijf vijf plaatsen op waar "veen" achter staat.
1 Veelerveen……..
2 Witteveen……
3 Heerenveen……..
4 Hoogeveen……
5 Vriezenveen……..

2.

Pak je atlas en zoek een kaart van de provincie Drenthe. Lees daarna deze tekst:
De belangstelling voor de turf kwam voornamelijk uit het westen van het land.Ondernemingen uit het westen, kochten grond in Drenthe en werden dusveengrondeigenaar. De Drentsche Veen- en Middelkanaalmaatschappij bijvoorbeeld. Die gaf de grond in Drenthe een naam die leek op de eigen woonplaats. Enkeleplaatsen herinneren daar nu nog aan. De veengrondeigenaren hadden veenbazen indienst die de grond beheerden.De veenbazen hadden veenarbeiders aan het werk die uit de veengrond rechthoekigeblokken staken; turven. De gedroogde turven werden per schip vervoert door heel Nederland en gebruikt als brandstof om te koken en huizen te verwarmen.

2a.

Gebruik je atlas, zoek de kaart van Drenthe op. Als je goed kijkt zie je in de provincie Drenthe, plaatsnamen die lijken op plaatsen in het westen van Nederland. Schrijf hieronder deze plaatsnamen:
Nieuw Dordrecht ……
Nieuw Amsterdam ……

2b.

In het woordenboek staat bij het werkwoord turven:
"een groepje van vier streepjes met erdoor een dwars lijntje".
Nog steeds turven mensen als ze grote hoeveelheden van iets moeten tellen. Tijdens het tellen maken ze groepjes van vijf streepjes. Ze tellen het aantal groepjes en vermenigvuldigen dat met vijf. Dan weten ze het totaal aantal.

Opdracht:
Kijk eens op de kaart van Nederland. In de provincie Groningen/Friesland/ Drenthe en Overijssel zijn veel namen te vinden met "Veen" erin. Bijvoorbeeld Hoogeveen, Veendam, De Veenhoop en Vriezenveen. Hoeveel van deze plaatsnamen kun jij in Drenthe vinden? Gebruik hierbij de methode van het turven. Wie heeft de meeste gevonden?

Handleiding leerkracht

Doelen:

Kinderen weten wat turf is en waarvoor het gebruikt werd.
Kinderen kennen drie soorten turf; steekturf, baggerturf en persturf.
Kinderen kennen het proces van het graven van turf.
Kinderen weten wat voor werkzaamheden de veenarbeiders, mannen, hun vrouwen en kinderen, deden.
Kinderen kennen verschillende onderdelen van het turfgraven.
Kinderen kennen verschillende werktuigen van het turfgraven.
Kinderen oefenen het begrijpend lezen.

Werkvormen: doceren / vertonen / opdrachten

Materialen:

Beeldmateriaal "Het werk van de veenarbeider".
Informatie bij het beeldmateriaal
Werkblad Les 2: 1: Tekst: "Het werk van een veenarbeider".
Les 2: 1A: Foto's: "Verveningsproces".
Les 2: 1B: Tekst: "Verveningsproces".
Les 2: 1C: Opdracht: "Veengereedschap".
Les 2: 1D: Opdracht: "Spreekwoorden"

Les 2 Lesschets

Inleiding:

Er wordt nog even kort gesproken over de vorige les.
Wie weet nog wat veen is?Kun je vertellen hoe het veen ontstaan is?
Waarvoor gebruikte men turf?

Als veen gedroogd is, brandt het goed. Dat ontdekten mensen lang geleden. Ze gebruikten veen, omdat ze weinig hout hadden. Stukken gedroogd veen noemen we turf. Turf als brandstof was erg belangrijk, daarom werd het ook wel "bruin goud" genoemd. Hiermee werden huizen verwarmd en de turf werd gebruikt om te koken. Hoe werd van veen, turf gemaakt? Dat deden de veenarbeiders: mannen, vrouwen en kinderen. In deze les bekijken we hun werkzaamheden. Werkzaamheden van een veenarbeider.

Kern:

De leerkracht bespreekt het beeldmateriaal klassikaal, aan de hand van de A-4 bladen met foto's. Ondertussen vertelt hij/zij het bijbehorende verhaal. Zie hiervoor het blad: Informatie bij het beeldmateriaal.

Afsluiting:

De kinderen krijgen nu het werkblad les 2: 1: "Het werk van de veenarbeider". Dit wordt klassikaal doorgelezen. De leerkracht geeft extra uitleg waar dat nodig is. Daarna maken ze één of meerdere van de onderstaande verwerkingsopdrachten. Als alle kinderen de opdrachten gemaakt hebben, worden de vragen klassikaal besproken.

In het veengebied werden kanalen gegraven, zodat het veen ontwaterd werd.

De bovenste laag, de bonklaag, werd afgegraven.

Met een stikker werden de turven op lengte en dikte gestoken.

Met een oplegger/opschot werd de gegraven turf op een slagkrooie (=kruiwagen) gelegd.

De krooier (de man die met de kruiwagen liep) bracht de natte turven naar het zetveld.

Na een paar weken werden de turven door kinderen en vrouwen op stapels gezet om nog beter te kunnen drogen.

In het zetveld werden de natte turven te drogen gezet door vrouwen en kinderen.

Als de turf droog genoeg was vervoerden jongens (de vullers) ze per kruiwagen naar een turfschip.

De vrouwen en kinderen stapelden de turf heel precies op. Zo konden er tijdens het varen geen turven in het water vallen.

Per schip werd de turf over het hele land verspreid en konden de mensen de turven als brandstof gebruiken. Hiermee werd het huis verwarmd en kon men koken.

Werkblad les 2: 1C: foto's/tekeningen van veengereedschap en turf.
De kinderen schrijven bij elk plaatje het juiste woord.

Werkblad les 2: 1D: spreekwoorden.
Hierop staan twee rijtjes; een met spreekwoorden en een met de betekenissen hiervan. De leerlingen zoek bij een spreekwoord de juiste betekenis. Het Nederlands kent nog steeds veel spreekwoorden die te maken hebben met veen en turf. Hieronder zie je twee rijtjes staan. Zet achter een spreekwoord het cijfer van de zin met de juiste betekenis.

1. Iets vertellen tussen de oren van een turfmand. …h……
2. Die vent is een veenbonk. …g……
3. Dat kind is twee turven hoog. …i……
4. Die vent is uit het veen getrokken. …a……
5. Wat heb jij een "turftrappers"! …c……
6. Hij kan een turf in drieën kloven! …d……
7. Wat zijn dit veel snoepjes! Wil jij ze eens turven? …e……
8. In het veen ziet men op geen turfje. …f……
9. Dat is turf naar het veen brengen. …b……

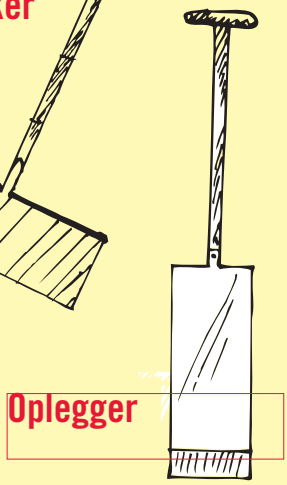

a. Hij is een boerenkinkel.
b. Het is zinloos om dat te doen
c. Oude, afgetrapte schoenen.
d. Hij is een gierigaard.
e. Tellen door middel van streepjes.
f. Wie rijk is kan het er van nemen, die merkt er niets van, als hij een paar euro's meeruitgeeft.
g. Hij is een onbehouwen/onbeschofte kerel.
h. Een geheim vertellen.
i. Dat is een klein kind.
j. Roddelen
k. Hij is gul.
l. Mooie, splinternieuwe schoenen.
m. Dat kind is erg lang.
n. Hij is een beleefde man.

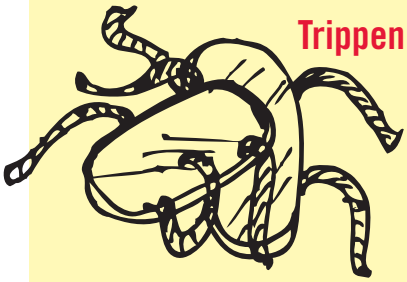

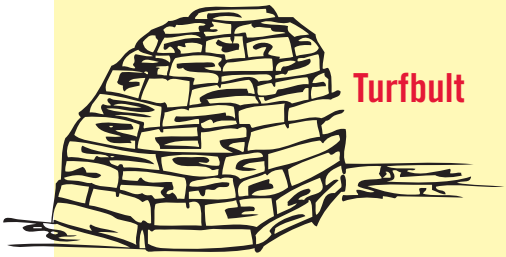

Extra Informatie voor de leerkracht bij werkblad les 2: 1: A:
“Het werk van de veenarbeider”

Kanalen
Voordat het vervenen begon, moest men een kanaal graven. Dit kanaal was er in de 1e plaats om het overtollige water, dat door het veen als een enorme spons werd vastgehouden, af te voeren. Daarna werd het kanaal gebruikt door de schepen die de turf vervoerden. Het klinkt natuurlijk heel eenvoudig om een kanaal te graven, maar men had in die tijd nog geen grote kranen. Al die kilometers lange kanalen zijn eens met de schop uitgegraven.

Kanalen en lintdorp
Om het veen goed droog te krijgen groef men kanalen en zijkanalen. Dan kon het water goed weglopen. Die kanalen en zijkanalen werden later gebruikt om de turf met schepen af te voeren. Het zetveld lag dan ook vlak aan het kanaal, zodat de turf makkelijk op het schip geladen kon worden. Door het graven van de kanalen ontstond de vorm van een dorp: we noemen dit ook wel een “lintdorp”. Het dorpje “Bargermond” in het Veenpark is een dubbel lintdorp. De woningbouw paste zich aan, aan de plek waar turf werd gegraven. Daar waar kruispunten van kanalen en wegen lagen, werd meer veen gegraven. Waar werk was vestigden zich de veenarbeiders. Op ongeveer 200 meter van elkaar werden twee kanalen gegraven die evenwijdig liepen. Daartussen kwamen de woningen te staan. In een enkel lintdorp liep in het midden een groot kanaal met aan iedere kant meer dan drie zijkanalen (ook wel wijken genoemd). Tussen de zijkanalen lagen stukken land met woningen. In een dubbel lintdorp waren de woningen gebouwd in meerdere rijen, tussen twee hoofdkanalen in.

De bonklaag
Eerst moest de bovenste laag van de veengrond afgegraven worden. Deze laag werd de bonklaag genoemd. De bonklaag was erg brokkelig, eigenlijk nog erg jong en ongeschikt om er turf van te graven. Als brandstof was de bonklaag ongeschhikt. Die bonklaag werd afgegraven en bewaard. Dit noemt men bonken. Later zou deze bonklaag met zand vermengd worden om er een nieuwe grondsoort van te maken. Deze grondsoort is zeer geschikt voor de landbouw. Dit bonken gebeurde vooral in de wintermaanden. Op de foto zie je een veenbaas met een meetstok de dikte van e bonklaag meten. Kijk eens naar zijn luxe kleren.

Steekturf
Een heel ander proces om het veen af te graven was het zogenaamde steken. Hier zie je het steken van de turf. Met de stikker werden de te graven turven op lengte en dikte gestoken. Met een oplegger of een opschot werd de gegraven turf op een slagkrooie geslingerd. Dit is een zogenaamde “slagkruiwagen” in de volksmond “slagkrooie” genoemd. Het was een langwerpige, smalle kruiwagen waar men 6 à 7 paar natte turven op kon zetten. Man met de krooie (kruiwagen) heet de krooier. Hij brengt de turf weg naar het zetveld. Deze vrouwen stapelen de turven zo, dat zon en wind er zoveel mogelijk bij kunnen. Dit zijn een aantal verschillende manieren waarop turf gedroogd kan worden. Vrouwen moesten ook vaak meewerken in het veen. Zij deden vooral dit werk, omdat dit minder zwaar was. Op het schip waren mensen die de turf opstapelden. Dit stapelen moest heel precies gebeuren, omdat er tijdens het varen niets af mocht vallen. De schipper zorgt dat de turf over het hele land wordt verspreid.

Baggerturf
Hier zie je mensen die de bagger verdelen over het land, zodat alles mooi gelijkmatig is. Na een paar dagen wordt het zogenaamde ‘sprei’. Nu komen de turftrappers erbij. Zij hebben klompen aan met plankjes eronder. Deze plankjes heten trippen. Zij trappen het turf vast. De turflaag werd ook wel eens met een wals vlak gemaakt. Met de afschrijver worden de lengten van de turven, en later met een andere afschrijver de dikten afgetekend. Hier zie je hoe de turflaag, als het droog is, wordt doorgesneden. Als na het lijnen trekken het uitgespreide baggerveen behoorlijk aan de oppervlakte was ingedroogd, ging De turfmaker met een mes op wieltjes de eerder getrokken lijnen insnijden.

Machinaal
Na de Eerste Wereldoorlog (na 1918) werden voor het maken van veenspecie machines gebruikt. Dit heette persturf. De werking van zo’n persturfmachine is te vergelijken met een gehaktmolen.
“ Eerst werd de turf in een grote bak gegooid.
“ Hier werd het machinaal vermalen tot kleine stukjes.
“ Bij deze persturf komt er geen water bij.
“ Als de turf goed gemengd is wordt het in elkaar geperst en door een ladder naar buiten vervoerd
“ Hier werd de turf door een van de arbeiders; de beul, in stukken gehakt.

Handleiding leerkracht

Doelen:
Kinderen krijgen een beeld van het leven van kinderen in een veenarbeidersgezin.
Kinderen leren een eigen mening te vormen.
Kinderen vergelijken de leefwijze van kinderen van vroeger en nu.
Kinderen weten wat kinderarbeid is.
Kinderen worden zich bewust van hun eigen dagindeling.
Kinderen worden zich bewust van de dagindeling van kinderen in de veentijd.
Kinderen leren eigen ervaringen op te schrijven.

Werkvormen: Voorlezen of klassikaal lezen / Vragen stellen / Groepsgesprek / Opdrachten

Materialen:	Werkblad	Les 3:1 A:	tekst "Een dag in juli in 1909
		Les 3:1 B:	opdracht; "Dagindeling in 1909 en nu".
		Les 3:1 C:	opdracht; "huishoudelijke werkzaamheden".
		Les 3:2 A:	tekst; "Kinderen in het veen".
		Les 3:2 B:	opdracht: "huishoudboekje".

Les 3 Lesschets
De hoeveelheid leerstof van les 3 leent zich er goed voor om in twee lessen te behandelen.

Inleiding:
De leerkracht legt uit dat deze les gaat over het leven van kinderen uit een veenarbeidersgezin rond 1900. Dat leven zag er heel anders uit dan dat van kinderen tegenwoordig. Kinderen hadden belangrijke taken in de huishouding en verzorging van de jongere kinderen. Vanaf twaalf jaar gingen meisjes en jongens werken als veenarbeider. In de meeste landen is tegenwoordig geen kinderarbeid meer. In arme landen uit de "derde wereld" komt dat nog wel voor. Honderd jaren geleden was dat in Nederland dus ook heel gewoon. Er is in die tijd dus veel veranderd! In deze les lezen we verhalen van kinderen uit die tijd in het veengebied.

Kern deel 1:
De kinderen krijgen nu werkblad les 3: 1a, tekst: "Een dag in Juli 1909". De tekst wordt klassikaal gelezen en kort besproken. De opdrachten worden uitgelegd. Op werkblad les 3: 1b, opdrachten, staan twee tabellen. Nadat de leerlingen de tekst: "Een dag in juli 1909" goed doorgelezen hebben, vergelijken ze het leven van Geert met hun leven door de tabellen in te vullen.

Kern deel 2:
De kinderen krijgen nu allemaal werkblad les 3: 2a, tekst: "Kinderen in het veen". Klassikaal wordt het verhaal gelezen. Hierna volgt een groepsgesprek. Hierna maken de leerlingen de opdrachten op werkblad les 3: 2b: "Huishoudboekje van het gezin Moes".

Extra Lessuggesties:

De leerlingen schrijven een opstel:
"Een dag in .....(naam van de maand) in 2003." De leerlingen kunnen hun eigen dag beschrijven aan de hand van de kopteksten die in de tekst "Een dag in juli 1909" staan.

Dramatische expressie:
De leerlingen spelen de tekst "Een dag in juli 1909" na. Elk groepje kan een gedeelte van de tekst naspelen. Ook hierbij kunnen de alinea's gebruikt worden als onderwerpen. U kunt de leerlingen een striptekening laten maken van het leven van Geert Moes.

Werkblad les 3: 1b: “Dagindeling in 1909 en nu”

Was je vroeger het oudste kind thuis? Dan moest je meehelpen bij de huishoudelijke werkzaamheden van het gezin. Dit gold voor jongens en meisjes. Wat ze precies moesten doen kan je lezen in de tekst: “Een dag in juli 1909”. Heb je de tekst goed doorgelezen? Hierna ga je het leven van kinderen, zoals Geert, met jouw leven vergelijken.

Hieronder zie je een tabel.
In kolom A. schrijf je wat Geert een dag deed. Een aantal uren zijn niet beschreven in de tekst. Wat zou Geert, denk jij, doen in die uren? Schrijf dat ook op in de tabel. In kolom B. schrijf je wat jij gisteren allemaal gedaan hebt.

Tijd	A: Geert	B: Jij (doordeweekse dag)
01.00 uur	slapen	
02.00 uur	slapen	
03.00 uur	slapen	
04.00 uur	slapen	
05.00 uur	slapen	
06.00 uur	wakker worden	
07.00 uur	opstaan en vissen	
08.00 uur	Kleintjes helpen aankleden, ontbijten	
09.00 uur	Huishouden	
10.00 uur	Huishouden	
11.00 uur	Huishouden	
12.00 uur	Boterhammen eten	
13.00 uur	Kool snijden	
14.00 uur		
15.00 uur	Thee zetten	
16.00 uur	Aardappelen en kool opzetten Thee drinken	
17.00 uur		
18.00 uur	Eten	
19.00 uur	Afwassen	
20.00 uur	Slapen	
21.00 uur	Slapen	
22.00 uur	Slapen	
23.00 uur	Slapen	
24.00uur	Slapen	

Werkblad les 3: 1c: “huishoudelijke werkzaamheden”

Handleiding leerkracht

Hieronder zie je de verschillende huishoudelijke werkzaamheden van het gezin Moes.
Wie deed wat in het huishouden? Zet er een kruisje bij.

Huishouden:	Vader Moes	Moeder Moes	Geert
Schoonmaken			
Wassen			
Afwassen			
Koken			
Boodschappen doen			
Kleren maken			
Huis repareren			
Moestuin verzorgen			
Dieren verzorgen			
Kinderen verschonen, wassen en in bed doen			
Spelen met de kinderen			
Kinderen eten geven			

Wat doe jij in het huishouden?

Werkblad les 3: 2b: “Huishoudboekje gezin Moes”.

Handleiding leerkracht

Hieronder zie je een bladzijde uit het huishoudboekje van het gezin Moes:

Uitgaven en inkomsten in de week van 01-08 mei 1912:

Uitgaven:		Inkomsten:	
Eten	f 11,64	Vader	f 10,00
Drank, tabak	f 0,76	Moeder	f 6,00
Kerkgeld	f 0,12	Geert	f 3,20
Begrafenisfonds	f 0,80		
Kleine huishouduitgaven (zeep e.d.)	f 2,84		
Afbetaling schuld	f 1,70		
Kleding, diversen	f 1,34		
Totaal	f 19,20		f 19,20

Hoeveel procent van het gezinsinkomen werd door vader Moes verdiend?
f10,00 : f19,20 en dan x 100% = 52%

Hoeveel procent verdiende moeder?
f6,00 : f 19,20 en dan x 100% = 31,3%

Welk percentage van het gezinsinkomen verdiende Geert?
f 3,20 : f 19,20 en dan x 100% = 16,7%

In 1912 rekende men in guldens; vul hier in hoeveel hun inkomsten in Euro’s zijn.

Inkomsten:	Gulden: f	Euro: €
Vader	f 10,00	**€ 4,53**
Moeder	f 6,00	**€ 2,72**
Geert	f 3,20	**€ 1,45**
Totaal	f 19,20	**€ 8,70**

Veenbazen namen graag grote gezinnen in dienst. Weet jij waarom?

Omdat er in grote gezinnen ook veel kinderen zijn, dus zijn er meer arbeiders en wordt er meer werk verricht. Kinderen zijn goedkopere arbeidskrachten dan volwassenen.

Handleiding leerkracht

Doelen:
Kinderen weten hoe plaggenhutten eruit zagen; aan de binnenkant en aan de buitenkant.
Kinderen leren omgaan met de eigenschappen van houtskool.
Kinderen leren over de sfeer van onderbelichting; gedempt licht; grijsnuances.
Kinderen leren ruimte weer te geven op het platte vlak.

Werkvormen:
voordragen experimenteren klassengesprek tekenopdracht
Materialen:
Werkblad les 4: 1a: gedichtje "Maaike"; Drents en Nederlands /houtskool / kneedgum / papier formaat 25 x 23 cm / beeldmateriaal wonen (foto's)

Les 4 Lesschets
Inleiding:
De leerkracht leest het gedichtje 'Maaike' voor. De leerkracht stelt nu enkele vragen over het gedichtje:
- Hoe ziet het huis eruit?
- Van wat voor materiaal is het gemaakt?
- Ziet het eruit als een echt huis?
- Wat zou er allemaal in het huis zijn?
- Hoe was het huis ingedeeld (eventueel kan de leerkracht hier een tekening van op het bord maken)?

U kunt ook bijgeleverd beeldmateriaal laten zien en bespreken. De extra informatie kunt u lezen en bespreken.

Kern:
De leer kracht legt nu de bedoeling van de les uit.
Ter inleiding op de opdracht worden eerst de gordijnen of luxaflex dicht gedaan. De kinderen worden er opmerkzaam op gemaakt dat nu de sfeer in de klas meteen verandert. In de schemering zien we dingen minder goed, vooral in de hoeken, onder bankjes of tafeltjes. De kleuren worden minder fel, de sfeer wordt intiem. Met de klas wordt een aantal situaties en momenten verzonnen waarin weinig licht voorkomt. Suggestieve vragen kunnen de kinderen bij hun beschrijving helpen: zie je de knop van de deur of de plooien van het gordijn? Wat verandert er op straat als het donker wordt? Enkele plekken waar het altijd schemerig is worden opgezocht: de kelder, de zolder, de garage. Ook berghoek, keukenkastje, kippenhok of tunnel kunnen genoemd worden. De leerkracht laat de kinderen hun ogen bijna dicht te doen en door hun wimpers te kijken: alles wordt donkerder. Zo ziet de schemering er ook uit. U kunt de extra informatie bij les 4 vertellen, de leerlingen krijgen dan het blad met de foto's.
U kunt ook de extra informatie met bijbehorende foto's gezamenlijk lezen.

Tekenopdracht:
De kinderen gaan een tekening maken van de binnenkant en de buitenkant van een plaggenhut. Ze vouwen het blaadje dubbel. Op het bovenste deel van het blad komt de buitenkant van de hut en op het onderste deel de binnenkant.
Uit het gedichtje blijkt wel dat het donker is in de hut. Met houtskool kan goed aangegeven worden hoe vaag en donker alles eruit ziet. Over het hele papier wordt met houtskool gewerkt. Grijsnuances zijn het meest kenmerkend. Verschillende houtskooltechnieken zijn hard en zacht drukken; lijnen en vlakken, van stippen een vlak maken of met strepen (= arceren). De houtskoolvlakken uitwrijven met een papieren doekje of met de vinger. Met kneedgum gedeelten lichter maken.

Afsluiting:
De leerkracht leest het gedichtje nogmaals voor. Aan de hand van dit gedichtje worden de tekeningen besproken. Er wordt gekeken of de tekst bij hun tekening aansluit.

Extra informatie bij:
Les 4: “Wonen in het veen”
Les 5: “Het wonen in een veenarbeidersdorp”

Veenarbeiderswoningen
De veenarbeidersfamilies woonden meestal vlakbij de plaats waar zij werkten. Op de grond van de veenbaas. Dit hield in dat wanneer de veenbaas geen werk meer had, er automatisch verhuisd moest worden. Geen werk betekende dus ook geen woning. De veenarbeiders hadden altijd kleine behuizingen en als gevolg van de armoede, weinig huisraad. De inboedel werd op een kar of een praam (boot) geladen, om naar de volgende plaggenhut of veenarbeiderswoning over te brengen. Aan het begin van het veenseizoen, op 1 mei was het een drukte van belang, omdat veel veenfamilies van de ene veenplaats naar de andere trokken.

Er zijn verschillende soorten veenwoningen. Afhankelijk van wat de bewoners zich financieel konden permitteren. Seizoensarbeiders kwamen uit heel Nederland voor een paar maanden werken en woonden in een veenkeet of plaggenhut. Daarna trokken ze weer naar huis.
Vaste arbeiders hadden ook nog werk na het turfsteekseizoen (in de winter) en hun hele gezin werkte mee. Deze veenarbeidersgezinnen woonden vaak in een huisje van de veenbaas dat gedeeltelijk of helemaal van baksteen gebouwd was.
Sommige veenarbeiders werden later veenbaas van een klein stuk veengrond. Hierdoor kregen ze meer geld en konden een veenwoning van baksteen bouwen.

Plaggenhutten
De eerste veenbewoners woonden in plaggenhutten. De wanden waren opgebouwd van brokken gestoken veen, het dak bestond uit berkenstammen bedekt met plaggen; heide zoden. Zo’n hut bestond uit één vertrek waar mensen met hun vee samen woonden. In het midden was een open vuur voor verwarming van het huis en voor het eten koken. In het dak was een gat om de rook af te voeren en aan weerszijden van de “kamer” waren bedsteden gemaakt. Het kwam voor dat in een kleine ruimte meerdere families woonden. Soms waren er slechts drie bedsteden waarin twaalf mensen moesten slapen. Zonlicht en frisse lucht konden niet of nauwelijks naar binnen.

Sommige mensen konden zich het financieel veroorloven bakstenen te kopen en bouwden een stenen schoorsteen. In deze wat “luxere” plaggenhut werden stenen wanden aangebracht tussen woonruimte en stal.

De veenkeet
Voor die tijd was de veenkeet al een hele verbetering. Veenketen stonden aan een lang en lijnrecht kanaal met een witte zandweg erlangs. Een veenkeet was vaak geheel of gedeeltelijk van hout gemaakt. Een veenkeet, werd in één nacht gebouwd , omdat de veenarbeiders overdag geen tijd hadden. Als de volgende ochtend de rook uit de schoorsteen kwam en het duidelijk was te zien dat er in de hut geleefd werd, mochten de bewoners daar blijven wonen. Het is begrijpelijk dat mensen elkaar hierbij hielpen. Omdat het anders niet in zo’n korte tijd af kon zijn.

Vervolg extra informatie bij:
Les 4: “Wonen in het veen”
Les 5: “Het wonen in een veenarbeidersdorp”

Binnen in de veenkeet

De keten waren laag en langwerpig en soms door een muur in tweeën gedeeld. Vee en volk leefden vaak in dezelfde ruimte.
Het voorste gedeelte was de woonkamer. Daar waren twee bedsteden; de ene was voor twee tot ongeveer vijf kinderen en het andere bed was voor de ouders. Het meubilair bestond uit een tafel en stoelen, een groot fornuis en een turfbak naast de kachel. De houten vloer was rood geverfd en er lag geen kleed op. Soms was er van wat oude planken een bed voor kinderen in het achterhuis getimmerd. In het achterhuis was ook de stal van de dieren, bijvoorbeeld de geit.
Hygiëne was er nauwelijks in de veenwoningen. Omdat er in de meeste gevallen geen waterput was gebruikte men het bruine veenwater uit de zijkanalen, om er zich in te wassen, om er het eten in te koken en om het te drinken. Wc’s waren er niet; de behoefte werd in de open lucht gedaan. Uit een volksstelling van 1930 bleek dat ongeveer een kwart van de Emmer bevolking zo woonde.

Het bouwen van een veenkeet

Het huis werd als volgt gebouwd:
Nadat er een gat in de grond was gegraven kwam op lage walletjes van zoden een dakwerk van schuin geplaatste denne- of berkenstammetjes, die bij elkaar werden gehouden door dwarslatten.
Als pannen werden heideplaggen gebruikt en de vloer werd uiteindelijk afgewerkt en hard gemaakt met een laagje leem. De voor- en achtergevel waren soms van hout of steen. Veel van deze woningen hadden niet eens een venster.

Een wrakke deur van ruwhouten planken sloot de ruimte van de buitenwereld af. Een paal of een balkje diende als drempel, maar was voornamelijk neergelegd om het stro waarmee de lemen vloer was bedekt binnen te houden. Een schoorsteen was zelden aanwezig, de rook van het open vuur of iets dat als kachel moest dienen zocht zich een weg naar buiten door reten en kieren.

Moestuin

De veenarbeiders hadden vaak een lapje grond bij hun woning. Een deel hiervan was een moestuin, waarop groenten en aardappelen werden verbouwd. Ook was er een bijenkorf te vinden. Op het andere deel liepen een aantal dieren, zoals een schaap, een geit, een koe en wat kippen. Hierdoor was een gezin zelfvoorzienend voor wat betreft wol, eieren, melk, honing, groenten en heel soms vlees. Andere producten, zoals koffiebonen, zeep en pleisters kocht men in de winkel van de veenbaas.

Einde extra informatie bij les 4

Extra informatie bij:
Les 5: “Het wonen in een veenarbeidersdorp”
Tweede deel

Woonboete

Veenketen en plaggenhutten waren niet de enige onderkomens voor veenarbeiders. De boete was een huisje dat volledig van hout gemaakt werd en was al een stuk prettiger om in te wonen. De boete had twee of meer vertrekken en had ramen en een bakstenen schoorsteen. Elke woning had een lapje grond met een moestuin erop, ook liepen hier enkele dieren; een geit en kippen bijvoorbeeld.

Bakstenen woningen

De later woningen in de veenkoloniale dorpjes waren nog beter; ze werden van baksteen gebouwd, ze hadden ramen er waren meerdere vertrekken en er was vaak een aparte stal voor de huisdieren. Er werd ook wel in schepen, woonwagens of kleine veenboerderijen gewoond.

Ambachten en beroepen

In een veenkoloniaal dorp vond je verschillende ambachten. Zo was er een molenaar die het malen van het graan verzorgde in de enige molen van het dorp. Het maken van hoefijzers en gereedschappen gebeurde in een smederij, door de smid. De stelmaker maakte boerenwagens, zeisbomen, kruiwagens, tonnen en dergelijke. Omdat daar veel smeedwerk aan te pas kwam, woonden de smid en de stelmaker vaak naast elkaar. Ook was er een klompenmaker, want schoenen waren er nauwelijks. Zo’n huis van een ambachtsman was vaak van ver te herkennen aan gereedschap dat buiten stond en uithangborden. Een imker zorgde voor de honing en verder was er een café, een houtzagerij en een kruidenier. De kruidenierswinkel van de veenbaas was vaak de grootste winkel van het dorp. Het brugwachtershuis was te herkennen aan grote zijramen; zo kon de brugwachter van ver de schepen zien aankomen. Ook hing er aan de voorgevel of bij de brug een touw met een klomp eraan.

Kanalen en lintdorp

Om het veen goed droog te krijgen groef men kanalen en wijken. Dan kon het water goed weglopen. Die kanalen en wijken werden later gebruikt om de turf met schepen af te voeren. Door het graven van de kanalen ontstond de vorm van het dorp: we noemen dit ook wel een “lintdorp”. Het dorpje “Bargemond” in het Veenpark is een dubbel lintdorp. De woningbouw paste zich aan aan de plek waar werd turf gegraven. Daar waar kruispunten van kanalen en wegen lagen, werd meer veen gegraven. Waar werk was vestigden zich de veenarbeiders. Op ongeveer 200 meter van elkaar werden twee kanalen gegraven die evenwijdig liepen. Daartussen kwamen de woningen te staan. In een enkel lintdorp liep in het midden een groot kanaal met aan iedere kant meer dan drie zijkanalen(ook wel wijken genoemd). Tussen de zijkanalen lagen stukken land met woningen. In een dubbel lintdorp waren de woningen gebouwd in meerdere rijen, tussen twee hoofdkanalen in. Een dorpje had een kerk een school, een korenmolen een dorpscafé, een paar winkeltjes, ambachtelijke bedrijfjes en veenarbeiderswoningen.

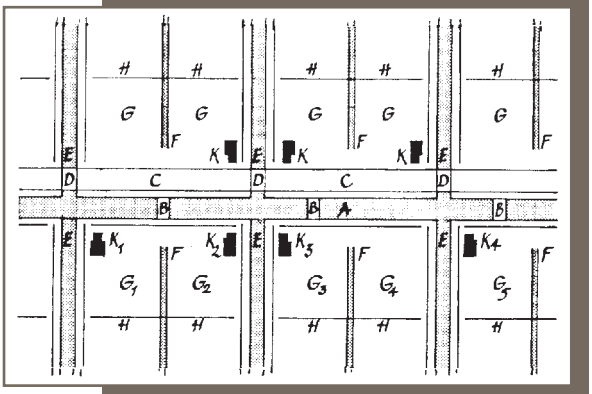

Doelen:
Kinderen weten hoe de mensen vroeger in het veen woonden.
Kinderen kennen het begrip “lintdorp”.
Kinderen kunnen de verkregen informatie ordenen en dit toepassen in een opdracht.
Kinderen leren om te gaan met verschillende materialen.
Kinderen ontdekken al bezig zijnde de eigenschappen van natuurlijk materiaal.
Kinderen ontwikkelen hun ruimtelijk inzicht.
Kinderen leren te overleggen en samen te werken naar een eindproduct.

Werkvormen: doceren / vertonen / vertellen / groepswerk / laten experimenteren

Materialen:
klei / gereedschap om klei te bewerken / kosteloos materiaal / verf
karton / zand, mos, stukjes turf / papieren zakdoekjes

Les 5 Lesschets
Inleiding:
De leerkracht vertelt hoe het dorpsleven er vroeger uitzag. Foto’s illustreren het verhaal.
In een groepsgesprek kunt u terugkomen op het bezoek aan het Veenpark.
De dorpen “ ‘t Aole compas” en “Bargemond” worden besproken.

Wat hebben de leerlingen allemaal gezien?
Wat viel erg op?

Speurtocht
De antwoorden op de speurtocht kunnen worden besproken. Zo worden de herinneringen aan het Veenparkbezoek weer naar boven gehaald.

Extra informatie bij les 5
(gedeeltelijk dezelfde informatie als bij les 4).

Bijgevoegd is extra informatie bij les 4+5; over veenwoningen en de opbouw van een veendorp. Dit kunt u vertellen, voorlezen, bespreken, klassikaal lezen of individueel laten lezen, zodat de leerlingen een duidelijker beeld krijgen om de onderdelen van **een maquette** vorm te geven. U kunt ook de tekst in stukken knippen en aan het groepje geven dat het betreffende onderdeel gaat maken. Hierna gaan de leerlingen samen een maquette maken van een "lintdorp". Het kanaal loopt als een lint door het dorp, met links en rechts ervan de veenarbeiderswoningen. Het dorpje "Bargermond" in het Veenpark is een dubbel lintdorp.

U kunt de klas verdelen in groepjes die de volgende onderdelen kunnen gaan maken:

Ondergrond:	Deze kan gemaakt worden van verf, zand, mos, hout, enz.
De volgende dingen kunnen gemaakt worden:	Kanalen, zetvelden, een lange straat (lintbebouwing). U kunt hierbij de plattegrond van een veendorp als voorbeeld gebruiken.

In een dorp stonden (net als nu)verschillende soorten woningen uit verschillende jaren:

Plaggenhutten:	Van klei, stukjes mos/turf en stokjes kunnen de kinderen zelf een plaggenhut maken.
Woonboetes:	Plaggenhutten met een stenen schoorsteen, zijn na te maken van verschil lende materialen; karton waarop papier met een baksteen motief is gete kend.
(Dubbele) arbeiders woningen:	Van divers kosteloos materiaal. Idee; zo maken dat het dak eraf kan, zodat je de indeling en inrichting kunt zien.
Woningen van de ambachtslieden:	De smid/ de bakker/ de molenaar, de stelmaker. Waar zag je aan de buitenkant aan, wie in welk huis woonde?
De school:	Een tweeklassige school, gemaakt van kosteloos materiaal.
Boerderij:	Met hooischuur
De kerk:	Deze kan gemaakt worden van kosteloos materiaal.
Turfschip:	Deze kan gemaakt worden van kosteloos materiaal. Ook is er de mogelijk heid om er een trekpaard bij te laten maken.
Bruggen:	Ook deze kunnen gemaakt worden van kosteloos materiaal.

Kern:
De leerkracht deelt de groepen in en de onderdelen van de maquette die ze gaan maken.
De leerkracht deelt de materialen uit zodat de kinderen er in de groepen mee aan het werk kunnen. De leerkracht hangt de foto's op een centrale plaats in de klas zodat de kinderen altijd een voorbeeld hebben. Het is wel verstandig de groepen zo te verdelen dat elke groep ongeveer even veel tijd nodig heeft.

Afsluiting:
De hele maquette wordt in elkaar gezet. De kinderen die de ondergrond gemaakt hebben leggen deze op de goede plaats. Zij weten nu ook waar de andere werkjes geplaatst moeten worden. Bij het inrichten van de maquette kunt u ook gebruik maken van "playmobil" en speelgoeddieren. Als de hele maquette klaar is kan hij tentoongesteld worden.

Hoogendijk. M, “”Kruderige Wieven: Drentse vrouwen in de twintigste eeuw”;Walburg Pers
Zutphen 1991 ISBN 90-6011-726-3

Casparie. W. E.a.; “Het veen; natuurlijk en menselijk moeras”; Provinciaal Museum van Drenthe.
Assen 1980

Drenthen Joh.; “Het veen in opspraak”; Uitgeverij Noorderbroek.
Groningen 1985 ISBN 90-6950-004-3

“Ach Lieve Tijd”; Uitgeverij Waanders b.v.;
Zwolle 2002

Aardema. M.; “Uit het leven van een veenarbeider”. Bosch en Keuning n.v.
Baarn 1981 ISBN 90-2464-407-0

Crompvoets. H.J.G.; “Veenderijterminologie in Nederland en Nederlandstalig Belgie”; Editions Rodopi b.v.
Amsterdam 1981 ISBN 90-6203-803-4

Hermans. L. E.a.; “Thema’s in Balans 7”; Uitgeverij De Ruiter,
Gorinchem 1992 ISBN 90-0501-134-3 CIP

Brands. J.J.; “Waar eens boekweit bloeide”; Stichting Nieuw-Dordrecht Historisch en Cultureel; Regio-Project .
Groningen 1994 ISBN 90-5028-044-7

Seijen Van.M.Th.J.; “Uit het album van Drenthe”;
Hanzedruk Bolsward/Foppe Jansma Groningen ISBN 90-6272-251-2

Dendermonde. M./ Sierman. H.N.;”Hoe wij het rooiden”;
Drukkerij G.J. Thieme b.v. Nijmegen 1979.

Sluis. Van der M.W. Dr.; “Terug in de bruine wereld van Emmer-Erfscheidenveen 1998-1948-1998”;
Boon Uitgeverij Groningen 2002 ISBN 90-7591-314-1

Foto’s:
Uit bovenstaande publicaties en boeken. Archief Gemeente Emmen. Eigen materiaal Veenpark.

A

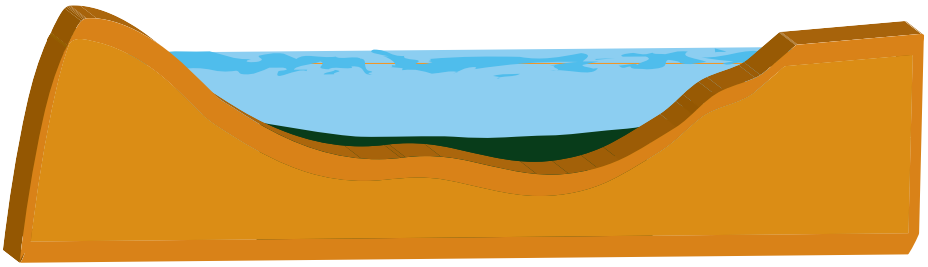

Na de laatste ijstijd smolt het ijs. Het water stroomt naar de lagere delen in het land. Hierdoor ontstaan plassen en meren.

B

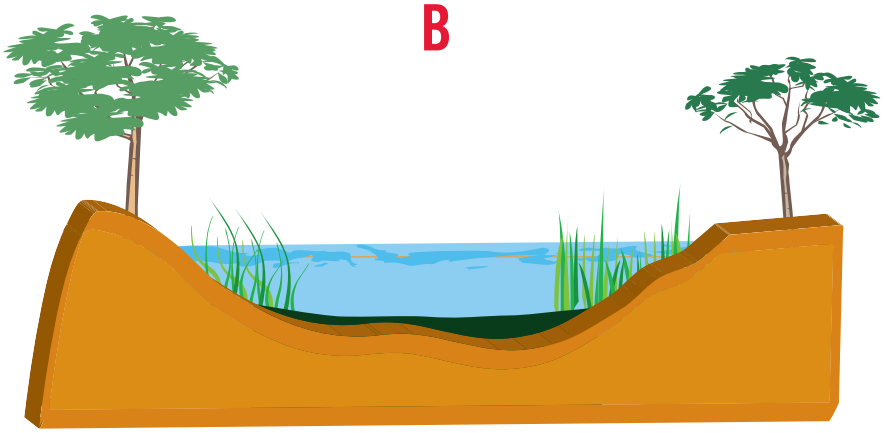

Dode plantenresten zinken naar de bodem en blijven daar liggen. Al deze plantenresten op elkaar vormen een laag. De laag wordt steeds dikker. Deze laag noemen we de veensliblaag. Op deze laag groeit riet. Als dit ook dood gaat komt dit op de oude veensliblaag te liggen. Hier komt dus weer een nieuwe laag.

C

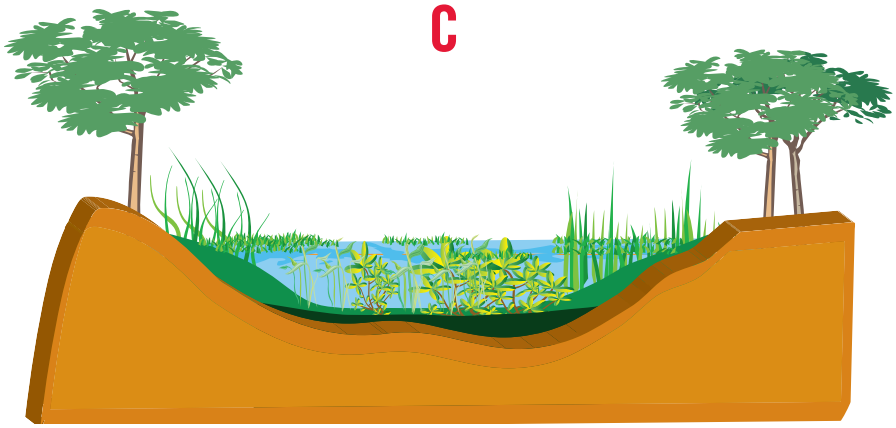

Een dikke plantenlaag schuift naar het midden toe. Dit is vooral het veenmos. Hier ontstaat nu een moeras. Je kunt niet goed meer zien waar water is en waar land. In dit moeras verdronken veel mensen omdat je niet goed kon zien waar je wel en niet kon lopen.

D

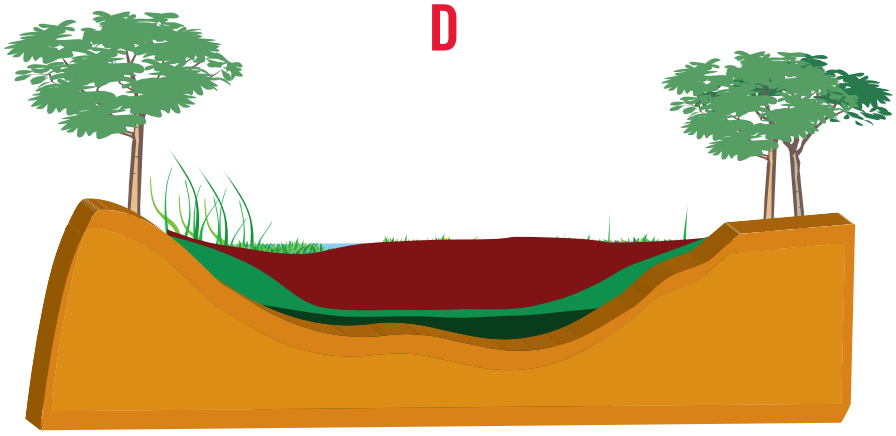

Er zijn nu al zoveel planten dat het meer helemaal is dichtgegroeid. Alle plantenresten hebben het meer gevuld. Dit veen, dat in water is ontstaan noemen we laagveen.

E

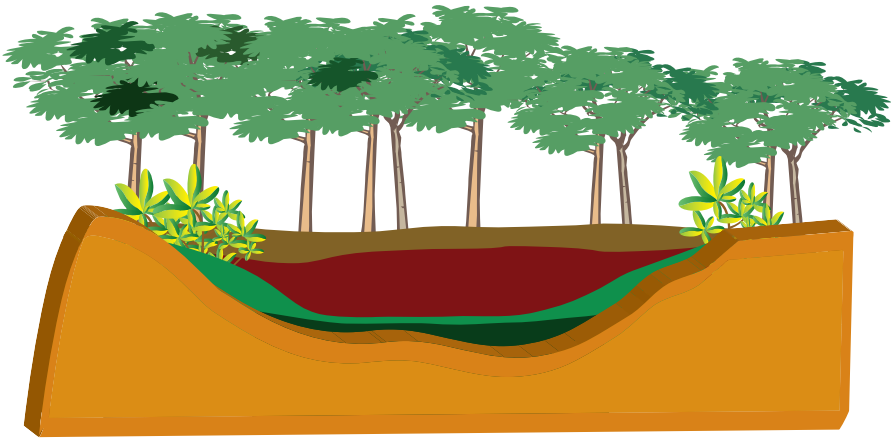

Op deze nieuwe bodem groeien veel grassen en kruiden, later komen daar ook de bomen en struiken bij. Deze laag wordt moerasveen genoemd.

F

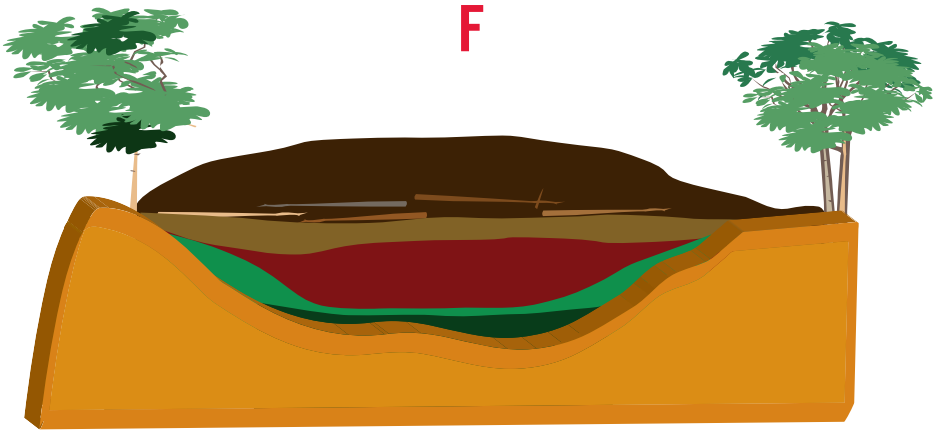

Hierna beginnen de veenmossen te groeien. Deze mossen hadden zo'n kracht dat ze de bomen verstikten'. De bomen gingen hierdoor dood. Ook de resten van de dode bomen en struiken blijven liggen en vormen na een tijdje, samen met dood veenmos, een nieuwe veenlaag. Deze laag is dus niet in het water gevormd maar erboven. Omdat deze laag boven water gevormd wordt noemen we dit hoogveen.

Werkblad les 1
2a: Kaart van de veengebieden in Nederland

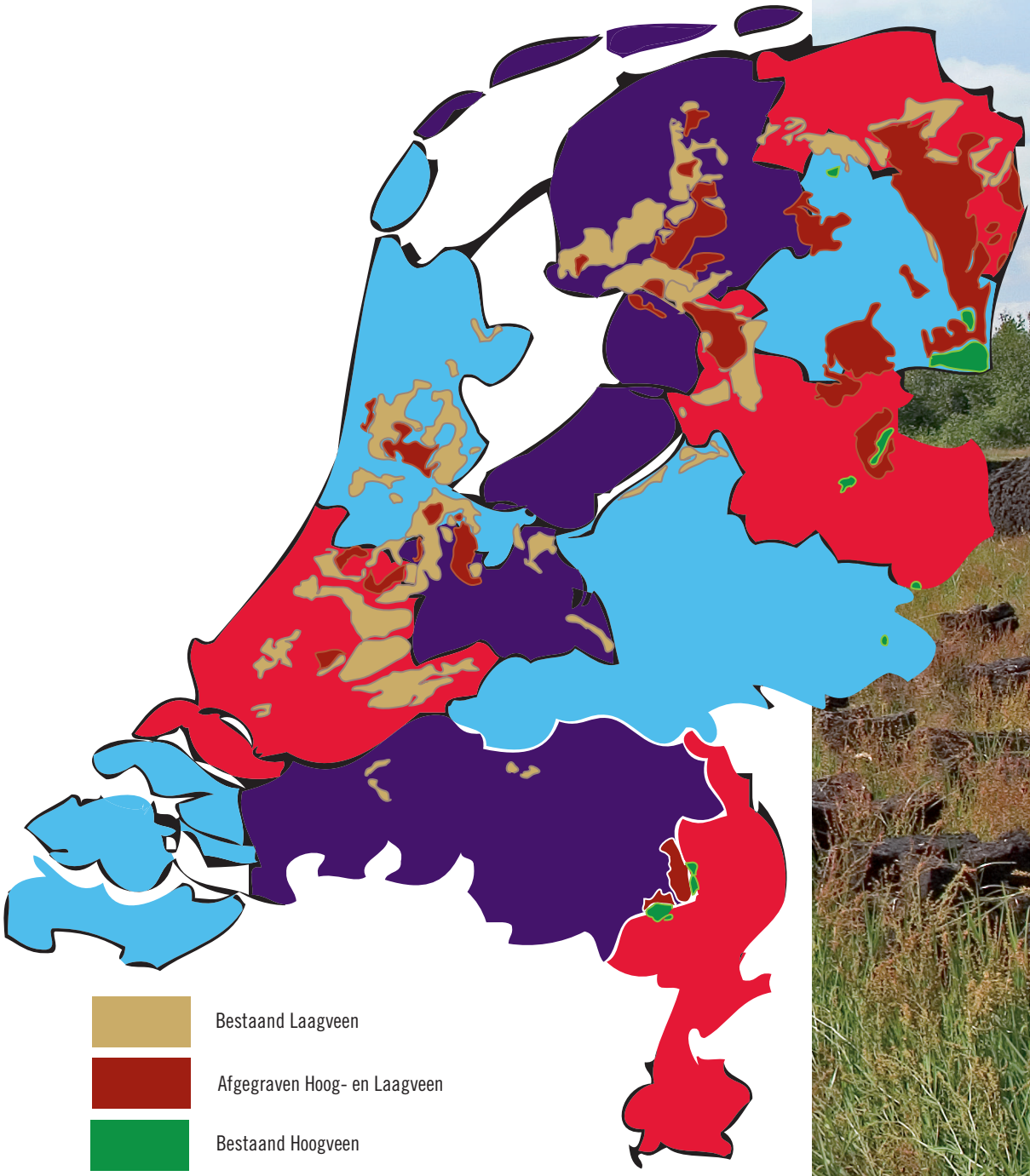

1.

Kijk goed naar het kaartje op werkblad 2a. en naar een kaart van Nederland in je atlas en beantwoord dan de volgende vragen. Zoek de omgeving van je eigen woonplaats op. Welke kleur heeft jouw woonplaats? Kijk in de legenda naar de betekenis van deze kleur.

Ligt jouw woonplaats op het hoogveen of op het laagveen?

Schrijf vijf plaatsen op waar "veen" achter staat.

1:
2:
3:
4:
5:

2.

Pak je atlas en zoek een kaart van de provincie Drenthe. Lees daarna deze tekst:

De belangstelling voor de turf kwam voornamelijk uit het westen van het land.Ondernemingen uit het westen, kochten grond in Drenthe en werden dusveengrondeigenaar. De Drentsche Veen- en Middelkanaalmaatschappij bijvoorbeeld.Die gaf de grond in Drenthe een naam die leek op de eigen woonplaats. Enkeleplaatsen herinneren daar nu nog aan. De veengrondeigenaren hadden veenbazen indienst die de grond beheerden.De veenbazen hadden veenarbeiders aan het werk die uit de veengrond rechthoekigeblokken staken; turven. De gedroogde turven werden per schip vervoert door heel Nederland en gebruikt als brandstof om te koken en huizen te verwarmen.

2a.

Gebruik je atlas, zoek de kaart van Drenthe op. Als je goed kijkt zie je in de provincie Drenthe, plaatsnamen die lijken op plaatsen in het westen van Nederland. Schrijf hier deze plaatsnamen:

1.
2.

2b.

In het woordenboek staat bij het werkwoord turven: "een groepje van vier streepjes met erdoor een dwars lijntje". Nog steeds turven mensen als ze grote hoeveelheden van iets moeten tellen. Tijdens het tellen maken ze groepjes van vijf streepjes. Ze tellen het aantal groepjes en vermenigvuldigen dat met vijf. Dan weten ze het totaal aantal.

Opdracht:

Kijk eens op de kaart van Nederland. In de provincie Groningen/Friesland/ Drenthe en Overijssel zijn veel namen te vinden met "Veen" erin. Bijvoorbeeld Hoogeveen, Veendam, De Veenhoop en Vriezenveen. Hoeveel van deze plaatsnamen kun jij in Drenthe vinden? Gebruik hierbij de methode van het turven. Wie heeft de meeste gevonden?

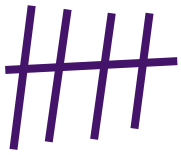

Werkblad les 2: 1a: “Het werk van een veenarbeider”

Het werk van een veenarbeider was erg zwaar. Ze moesten uit de veengrond turven steken. De gedroogde turven gebruikten de mensen rond 1900 als brandstof, om te koken en het huis te verwarmen. Het turfgraven was seizoenswerk dat alleen tussen maart en juni gedaan kon worden. De turf kon in de maanden juli tot oktober drogen en voor de winter van het land gehaald worden. Bevroren turf was namelijk waardeloos als brandstof. Het proces waarbij turven uit veengrond gestoken werden, noemt men ook wel vervenen.

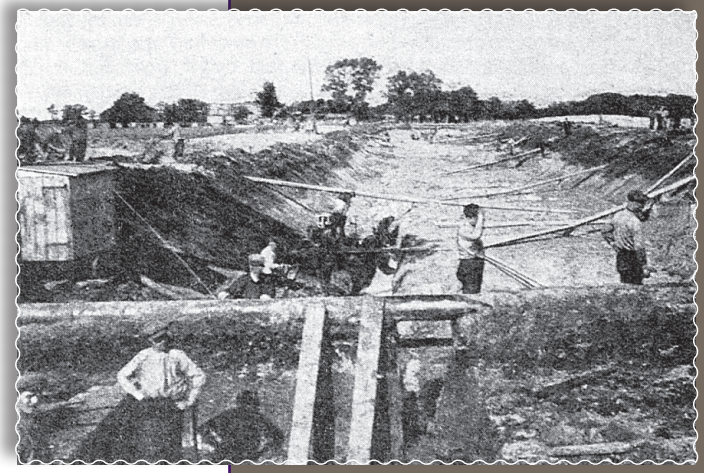

Kanalen

Men begon bij het vervenen altijd eerst met het graven van een kanaal. De veengrond was erg waterrijk. Het water werd door het veen als een enorme spons vastgehouden, Het kanaal werd gegraven om het overtollige water, af te voeren. Later werd het kanaal gebruikt door turfschepen, die de turf vervoerden naar bestemmingen in heel Nederland. In die tijd had men nog geen grote kranen, zoals die er tegenwoordig zijn. De kilometerslange kanalen in het veengebied, zijn ooit met de schop uitgegraven. Er werd een hoofdkanaal gegraven met zijkanalen. Doordat het overtollige water via de kanalen afgevoerd kon worden werd de veengrond veel droger.

De bonklaag

Eerst moest de bovenste laag van de veengrond afgegraven worden. Deze laag werd de bonklaag genoemd. De bonklaag was erg brokkelig, eigenlijk nog erg jong en ongeschikt om er turf van te graven. Als brandstof was de bonklaag ongeschikt. Die bonklaag werd afgegraven en bewaard. Dit noemt men bonken. Later zou deze bonklaag met zand vermengd worden om er een nieuwe grondsoort van te maken. Deze grondsoort is zeer geschikt voor de landbouw. Dit bonken gebeurde vooral in de wintermaanden.

Steekturf

Het turfgraven met de hand was een zwaar karwei. Men gebruikte hiervoor speciaal veengereedschap. De werkplaats waar men turf stak heette de veenput.

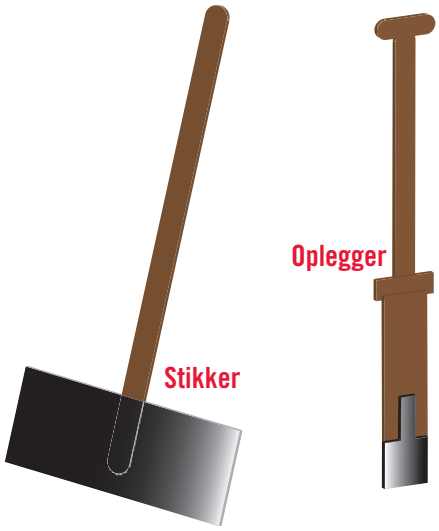

Met een schep met een breed vlak; de stikker, werd de veengrond op lengte en dikte gestoken. Het blok turf dat hierdoor ontstond, werd met een houten oplegger (of opschot genoemd) uit de veengrond geschept.

Daarna werden de turven met de oplegger op een kruiwagen, de slagkrooie, geslingerd.

De krooier bracht de kruiwagen met turven van de veenput naar het zetveld.

Werkblad les 2: 1a: “Het werk van een veenarbeider”

Op het zetveld moesten de vrouwen en kinderen de turf zo opstapelen, dat ze goed konden drogen.

Als de turf voldoende gedroogd was, brachten de vullers de turven naar het schip die het verder vervoerde. De vullers liepen weer terug naar de turfbult om de kruiwagen te vullen.

Op het turfschip waren vier mensen die de turf opstapelden. Dit moest heel precies gebeuren omdat er onder het varen niets af mocht vallen.

Een andere soort turf was baggerturf. Deze man draagt “trippen”. Klompen met een plankje eronder. Op deze manier zakt hij niet in de veengrond.

Na de Eerste Wereldoorlog (na 1918) werden voor het maken van turf machines gebruikt. Deze turf heette persturf. De werking van zo’n persturfmachine is te vergelijken met een gehaktmolen.

Werkblad les 2: 1b: Opdracht foto's Vervenen 1.

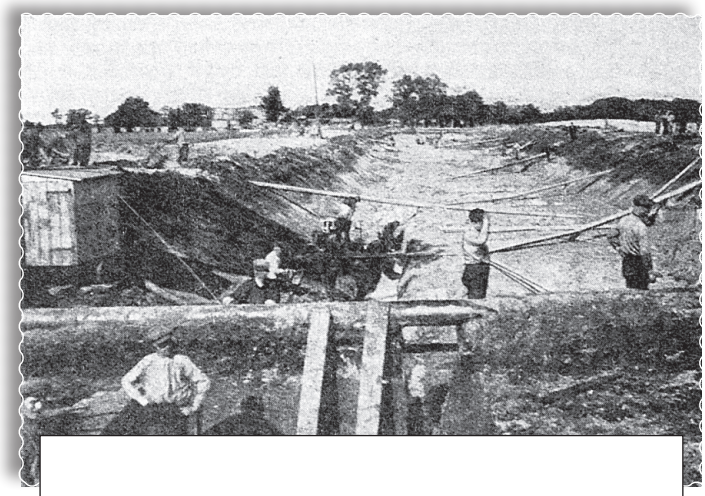

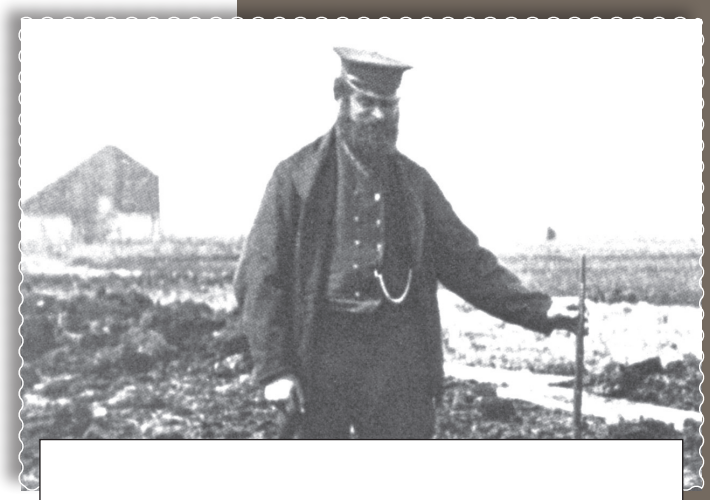

Werkblad les 2: 1b: Opdracht foto's Vervenen 2.

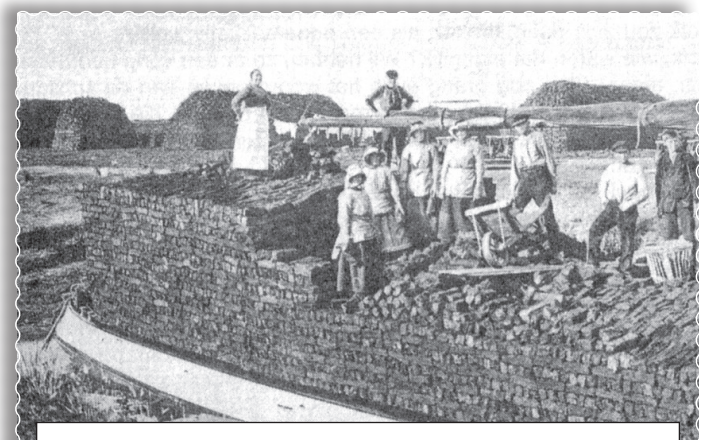

Werkblad les 2: 1b: Opdracht foto's Vervenen 3.

Op het werkblad 1a zie je foto's staan over het verveningsproces. Knip de zinnen uit en plak de goede zin bij de juiste foto. Je kunt ook de cijfers van deze zinnen bij de goede foto zetten. De zinnen hieronder staan door elkaar.

1. Met een stikker werden de turven op lengte en dikte gestoken.
2. De vrouwen en kinderen stapelden de turf heel precies op. Zo konden er tijdens het varen geen turven in het water vallen
3. Per schip werd de turf over het hele land verspreid en konden de mensen de turven als brandstof gebruiken. Hiermee werd het huis verwarmd en kon men koken.
4. Als de turf droog genoeg was vervoerden jongens (de vullers) ze per kruiwagen naar een turfschip.
5. Na een paar weken werden de turven door kinderen en vrouwen op stapels gezet om nog beter te kunnen drogen.
6. De krooier (de man die met de kruiwagen liep) bracht de natte turven naar het zetveld.
7. De bovenste laag, de bonklaag, werd afgegraven.
8. In het veengebied werden kanalen gegraven, zodat het veen ontwaterd werd.
9. Met een oplegger/opschot werd de gegraven turf op een slagkrooie (= kruiwagen) gelegd.
10. In het zetveld werden de natte turven te drogen gezet door vrouwen en kinderen.

Werkblad les 2: 1c: Veengereedschap

Op dit werkblad zie je een aantal tekeningen staan. Zet bij de plaatjes het juiste woord. Je kunt hierbij de tekst (werkblad les 2:1) gebruiken. Er blijven een paar woorden over.

klompen

plegger

stikker

trippen

turfbult

haak-schop

krooi

zetveld

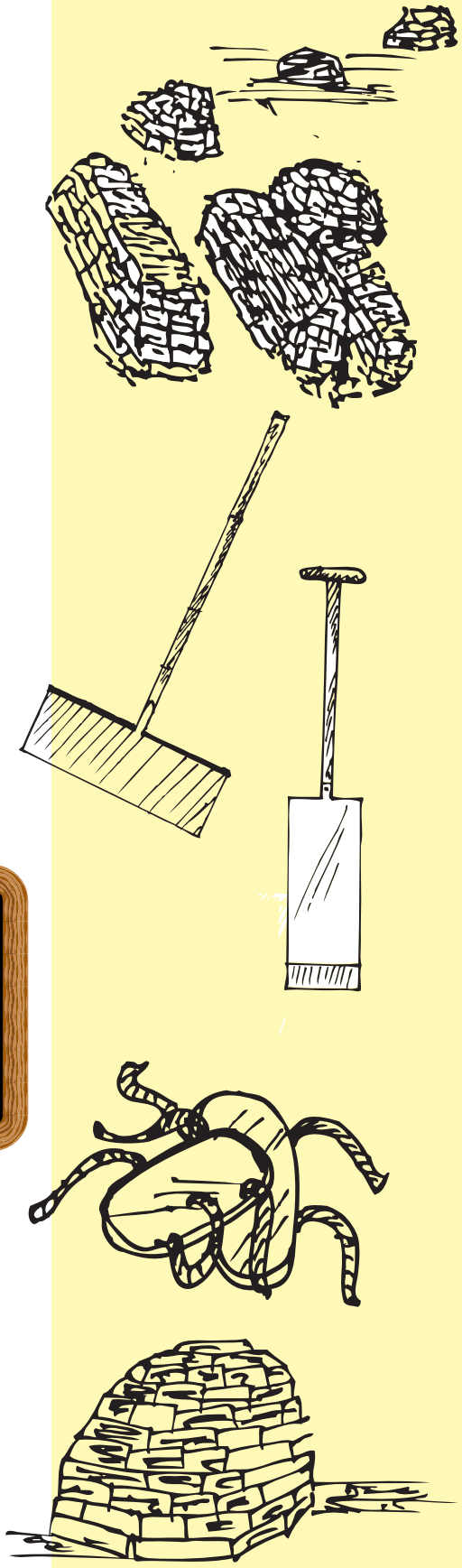

Werkblad les 2: 1d: Spreekwoorden

Het Nederlands kent nog steeds veel spreekwoorden die te maken hebben met veen en turf. Hieronder vind je een wirwar van spreekwoorden. Zet achter een spreekwoord de letter van de zin met de juiste betekenis.

1. Iets vertellen tussen de oren van een turfmand. ○
2. Die vent is een veenbonk. ○
3. Dat kind is twee turven hoog. ○
4. Die vent is uit het veen getrokken. ○
5. Wat heb jij een “turftrappers”! ○
6. Hij kan een turf in drieën kloven! ○
7. Wat zijn dit veel snoepjes! Wil jij ze eens turven? ○
8. In het veen ziet men op geen turfje. ○
9. Dat is turf naar het veen brengen. ○

Hij is een boerenkinkel.

Het is zinloos om dat te doen

Oude, afgetrapte schoenen.

Hij is een gierigaard.

Tellen door middel van streepjes.

Wie rijk is kan het er van nemen, die merkt er niets van, als hij een paar euro’s meeruitgeeft.

Hij is een onbehouwen/onbeschofte kerel.

Een geheim vertellen.

Dat is een klein kind.

Roddelen

Hij is gul.

Mooie, splinternieuwe schoenen.

Dat kind is erg lang.

Hij is een beleefde man.

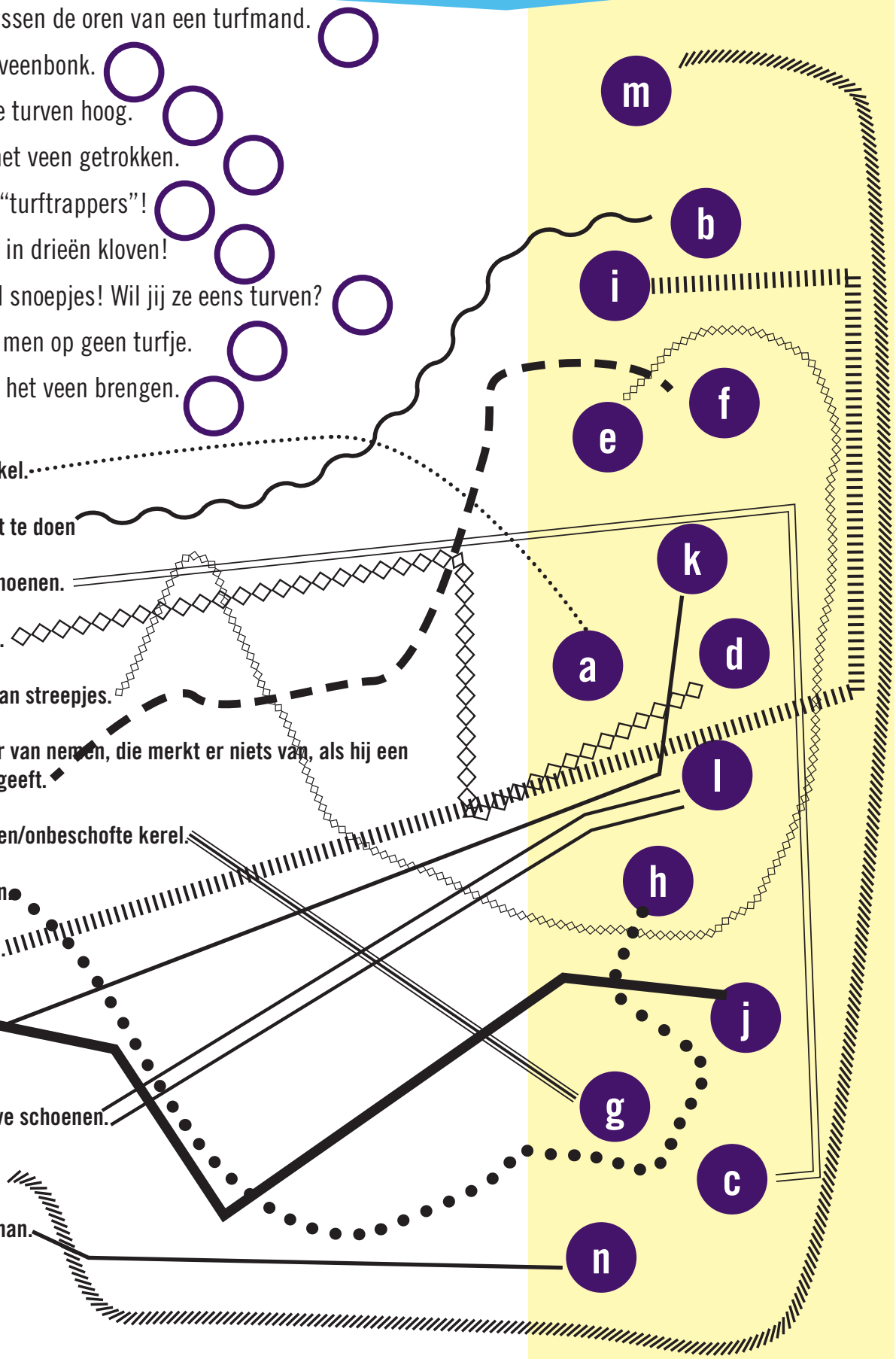

Werkblad les 3: 1a: Een dag in juli in 1909

Het volgende verhaal gaat over een dag uit het leven van Geert Moes,
Toen hij negen jaar oud was. Een dag in juli in 1909

Onze veenkeet:
"Ik was negen jaar en wij woonden in Emmer-Compascuum in een veenkeet. Onze veenkeet stond naast andere veenketen aan een lang en lijnrecht kanaal met een witte zandweg erlangs. Die keten waren laag en langwerpig en door een muur in tweeën gedeeld. Het voorste gedeelte was de woonkamer. Daar waren twee bedsteden; de ene as voor mijn zusjes van twee en zeven en het andere bed was voor mijn ouders. Hun eubilair bestond uit een tafel en zes stoelen, een groot fornuis en een turfbak naast de kachel. De houten vloer was rood geverfd en er lag geen kleed op. Voor mij en mijn broertje van vijf was er van wat oude planken een bed in het achterhuis getimmerd. In het achterhuis was ook de stal van onze geit.

Opstaan:
Het was zes uur in de morgen. Mijn vader was om half vier al vertrokken om turf te graven. Mijn moeder hoorde ik in de kamer rondscharrelen; de ringen van het fornuis rammelden. Ik wist dat zij nu kleine brokjes turf op het rooster in de kachel brokkelde, daar omheen wat dikkere brokken, een beetje petroleum erop en de kachel brandde. Ze bakte pannenkoeken voor vader, en maakte boterhammen voor hem en haarzelf klaar. Moeder zette dan thee voor ons en ook een bakje voor haarzelf. Ze ging beslag maken voor drie pannenkoeken.

Tijdens het bakken van de pannenkoeken, moest moeder voor ons ook nog boterhammen snijden en smeren. Waren er nog vijf minuten over, dan werden die gebruikt om een knoop te naaien aan een rokje of bloesje. Mijn moeder werkte tot half vier op het zetveld, waar de turven te drogen werden gezet. De vrouwen en de meisjes moesten de turven keren, om ze goed te laten drogen. Ze was tegen vier uur weer thuis. Zo zou het ook vandaag gaan.

Oppassen:
Als oudste bleef ik vier dagen lang thuis om op de kleinsten te passen, mijn zus van zeven ging al naar school. Op maandag deed moeder de was, dan mocht ik, net als mijn zusje, ook naar school. Zaterdags ging ik ook tot twaalf uur naar school. Moeder moest dan schrobben en boenen en paste op de jongere kinderen. Zaterdagmiddag deed moeder boodschappen. Vader ging dan mee.

Werkblad les 3: 1a: Een dag in juli in 1909 vervolg

Onze boterhammen voor het ontbijt stonden in porties op tafel als ze wegging. Die voor de middag, waar we niet eerder aan mochten komen dan om twaalf uur, in porties in de kast. ‘Denk je goed om de kinderen, Harm, niet bij het water komen hoor’, riep moeder. Ik hoorde moeder, om zeven uur, de deur uitgaan. Ze nam de geit mee. Ze zou de geit onderweg ergens vastbinden. Als die zijn buik vol gegeten had, nam ze hem s’ middags weer mee naar huis.

Nauwelijks was ze weg of ik was uit bed. Een broek aan, wat water in het gezicht gooien en dan naar buiten. Een hengel gezocht en vissen in het kanaal voor huis. Dat kon mooi zolang mijn broertje en zusje sliepen. Als ze uit bed kwamen, zouden ze vast en zeker bij me willen komen en dat mocht niet. Het duurde een uur of de eerste kwam. Ik moest terug en voor mij begon de taak. Mijn oudste zus van zeven kon zichzelf wassen en aankleden; de kleinen moest ik helpen. We dronken een kop thee, aten snel onze boterhammen.

Huishoudelijk werk:
Het was iedere dag, van negen tot twaalf, hetzelfde: de kinderen naar buiten sturen, de po leeggooien in het mestgat, de bedden opmaken, de vloer vegen en aardappelen schillen: bijna een emmer vol. De kinderen speelden buiten, die hield ik wel in de gaten. Om één uur ging ik vaak kool snijden, want dat aten we nog wel eens. Tegen vier uur zette ik de aardappelen en de kool op het vuur.

De avond:
Als moeder kwam had ik de thee klaar. Ze zag er dan zo moe uit en viel neer op een stoel om even bij te komen. Maar niet lang, ze moest weer zorgen dat het eten klaarkwam, aardappelen koken, de geit melken, tafel dekken, want om half zes kwam vader thuis. Als die zich een beetje gewassen had gingen we om zes uur eten. Na het eten verschoonde moeder de kleintjes en deed ze in bed, Om zeven uur waste ze af, daar hielp ik haar bij. Vader ging vaak nog even in de moestuin werken. Wij gingen vroeg slapen, want we moesten ook weer vroeg op, om acht uur was het helemaal stil in huis en sliep iedereen. Dat was de gewone gang van zaken.

Bron: Harmen van Houten Anarchisme in Drenthe. Levensherinneringen van een veenarbeider Baarn 1985 Uitgeverij Ambo b.v.

Werkblad les 3: 1b: “Dagindeling in 1909 en nu”.

Was je vroeger het oudste kind thuis? Dan moest je meehelpen bij de huishoudelijke werkzaamheden van het gezin. Dit gold voor jongens en meisjes. Wat ze precies moesten doen kan je lezen in de tekst: “Een dag in juli 1909”. Heb je de tekst goed doorgelezen? Hierna ga je het leven van kinderen, zoals Geert, met jouw leven vergelijken.

Hieronder zie je een tabel.
In kolom A. schrijf je wat Geert een dag deed. Een aantal uren zijn niet beschreven in de tekst. Wat zou Geert, denk jij, doen in die uren? Schrijf dat ook op in de tabel. In kolom B. schrijf je wat jij gisteren allemaal gedaan hebt.

Tijd	A: Geert	B: Jij (doordeweekse dag)
01.00 uur	slapen	
02.00 uur	slapen	
03.00 uur	slapen	
04.00 uur	slapen	
05.00 uur	slapen	
06.00 uur	wakker worden	
07.00 uur		
08.00 uur		
09.00 uur		
10.00 uur		
11.00 uur		
12.00 uur		
13.00 uur		
14.00 uur		
15.00 uur		
16.00 uur		
17.00 uur		
18.00 uur		
19.00 uur		
20.00 uur	Slapen	
21.00 uur	Slapen	
22.00 uur	Slapen	
23.00 uur	Slapen	
24.00uur	Slapen	

Werkblad les 3: 1c: “Huishoudelijke werkzaamheden”

Hieronder zie je de verschillende huishoudelijke werkzaamheden van het gezin Moes. Wie deed wat in het huishouden? Zet er een kruisje bij.

Huishouden:	Vader Moes	Moeder Moes	Geert
Schoonmaken			
Wassen			
Afwassen			
Koken			
Boodschappen doen			
Kleren maken			
Huis repareren			
Moestuin verzorgen			
Dieren verzorgen			
Kinderen verschonen, wassen en in bed doen			
Spelen met de kinderen			
Kinderen eten geven			

Wat doe jij in het huishouden?

Werkblad les 3: 2a: Kinderen in het veen

Het volgende verhaal gaat over Geert Moes, toen hij twaalf jaar was:

Twaalf jaar was hij, toen hij op een dag in mei 1912 thuis kwam van school met een stapeltje schriften.Geert Moes, die in Drenthe woonde was erg blij dat hij was overgegaan naar de zevende klas van de lagere school. In de basisschool van nu is de zevende klas groep 8. Geerts vader zei, toen hij hoorde dat zijn zoon weer was overgegaan: "Mooi, maar haal nu onmiddellijk je schop op, morgen ga je ee het veen in". Geerts jeugd was voorbij. Vanaf die dag moest hij jaar in jaar uit werken in het veen. Van veengrond steken de veenarbeiders turven. Droge turven waren goede brandstof en werden gebruikt om het huis te verwarmen en bij het koken.

Geert vertelt:
"Ik wilde graag op school blijven, maar m'n vader haalde me er af. Ik herinner me nog goed dat m'n vader naar de meester ging en zei dat hij me van school nam. De meester heeft geprobeerd me vast te houden, maar m'n vader was onverbiddelijk. Hij had veel schuld bij de veenbaas, ik moest mee verdienen. Ik vond 't erg dat m'n vader me van school haalde. Ik mocht graag leren en naar de meester luisteren. Ik moest werken als veenarbeider".

De veenbaas
"Wij veenarbeiders werkten voor een veenbaas. We stonden in het krijt bij de veenbaas, die gedroeg zich als een koning. Hij had ook een winkel en daar was van alles te koop. Het geld dat we verdienden moesten we uitgeven in zijn winkel. Deden we dat niet, dan verloren we onze banen. Sommige veenarbeiders kregen geen loon voor het turfsteken, die werden uitbetaald met producten uit de winkel van de veenbaas.
Hij verdiende zo twee keer aan je: door het werk dat je voor hem deed en aan de spullen die je bij hem moest kopen".

Krooier
Met twaalf jaar in het veen. Het allereerste karweitje voor mij was het turfladen. Om vijf uur in de ochtend, in het pikkedonker, moesten wij bij het schip zijn. Turf eerst op de kruiwagen stapelen en dan over de plank rijden met die kruiwagen en de turf in het ruim stapelen. Ik heb dat nog scherp in m'n kop: die teerlucht van dat schip, die klapperende zeilen, en dan dat turfstof. Als kleine jongen kreeg je bonje met de schipper. Die wou z'n schip zo snel mogelijk vol hebben en weg. Om zeven uur was ik al bekaf en ik had nog een hele dag te gaan…

Ik moest dus met een kruiwagen lopen, een enorm groot en zwaar ding. Ik was toen zelf amper een paar turven hoog. Na het werk moesten we teruglopen naar huis. Nog een heel eind. Ik was altijd zo moe, dat ik wilde rusten. Ik viel aan tafel in slaap, m'n moeder droeg me de bedstee in.

Maar de volgende morgen om vijf uur moest ik er weer uit: Vort naar het veen. Die eerst kruiwagens met turf, je had er geen stuur over, je deed maar wat en je donderde af en toe gewoon om. Ik trilde van de spierpijn die ik de vorige dag opgelopen had. Door het zware werk groeide ik niet normaal. Ik had dagelijks pijn in mijn rug, armen, benen en voeten. Net als de meeste andere veenarbeiderskinderen had ik geen tijd om te spelen.

Vader en moeder
Mijn vader was baggelaar. Vies en zwaar werk. Hij moest het veen onder water los steken en in een houten bak scheppen. Er werd water bij gedaan en die blubber werd dan op het land gegooid. Daar werd het gedroogd en met de voeten aangestampt. Men had speciale klompen aan met plankjes onder de voeten: de trippen. Dat werd "baggelen" genoemd. Ik heb 't later ook nog gedaan. Als jongen zag ik m'n vader veen steken, baggelen, er kwam geen eind aan. M'n vader heb ik niet anders gekend als met pijn in z'n rug. Mijn moeder werkte op het zetveld , waar de turven te drogen werden gezet. De vrouwen en de meisjes (van twaalf jaar en ouder) moesten de turven keren, om ze goed te laten drogen.

Zondag
De school werd ‘s zondags gebruikt als kerk. In het turfhok, want er werd natuurlijk ‘s winters turf gestookt, hadden we een preekstoel staan. Die haalden we op zaterdag voor de zondagse dienst tevoorschijn. M’n moeder sloeg nooit een dienst over, al waren we nog zo moe. Ik moest mee: ook weer lopen, een uur heen, een uur terug. Ze kneep me hard in m’n arm als ik onder de dienst in slaap viel. Ik was ‘s zondags zo moe van het werk, dat ik wel de hele dag kon slapen. Van de preken begreep ik weinig, ik luisterde ook niet.

Werken, werken
Tot mijn twaalfde ging ik naar school. De meester kon zo mooi en boeiend vertellen. Over Amerika. Over Afrika. Ik dacht altijd: daar ga ik heen. Ik wil het zelf zien. Zoals hij over de indianen vertelde, prachtig. We hingen aan zijn lippen. Dat was machtig mooi, als meester ging vertellen en voorlezen. Dat is toch logisch? Je had helemaal niets: geen boeken, geen radio, televisie bestond niet en als het bestaan had, dan kon je het toch niet kopen. Ons leven was erop gericht om je hoofd boven water te houden. Werken, werken en nog eens werken.

Wonen
We hebben lang in een plaggenhut gewoond Die was gemaakt van plaggen. Later zijn we verhuisd naar een bakstenen huis, maar m’n kinderjaren heb ik doorgebracht in zo’n plaggenhut. Er kwam vochtige leem tegen de plaggen en als de leem droog was, werden de wanden gewit. ‘t Leek heel wat. En het dak van stro. Daar overheen weer heideplaggen.

Eten
Aardappelen met azijn en een beetje vet. Meer was er niet. Elke dag aardappelen, wat pap. Pap van boekweit. Nooit vlees. En er waren winterwortels. Die kwamen uit vader z’n tuintje. Je ging naar bed en je dacht: ha, morgen een lekkere wortel. Of een stuk koolraap, dat was ook smullen.

Arm
Vader en moeder waren arm. Als twaalfjarige verdiende ik ook geld om eten en kleren te kopen voor ons gezin. Elke dag was er hetzelfde ritueel. Jezelf wassen mocht niet. Ik deed het toch, aan de kant van het kanaal. Er was nergens leidingwater. Thuis ook niet. Je had een pomp met bruin water, dat stonk naar veen. De veenbaas verkocht ook jenever. Wat verkocht hij niet? Alles! Petroleum, aardappelen,
schoenen, noem maar op. In de winter verdienden wij, veenarbeiders, niks. Dan stond ons gezin bij hem in de schuld. Maar we waren onmachtig. Als kind voelde ik letterlijk op mijn klompen aan, dat die man de veenarbeiders in z’n greep had. De mensen werden er hard onder. Als je niet keihard was voor jezelf, voor je gezin, dan hield je het niet vol.

Kleding
De kleren die je droeg, waren van je oudere broer. De jongste kinderen liepen er ‘t armoedigst bij. In de zomer gingen we op blote voeten naar het veen. En je was zo moe, dat je niet eens de moeite nam om je voeten te wassen. We lagen met z’n drieën in een bed. Schoenen kreeg ik op m’n twaalfde. Het waren een soort klompschoenen: de bovenkant was van leer, maar de onderkant was van hout. Houten zolen, die vader zelf kon repareren. Met spuug probeerde ik het leer van de bovenkant nog mooier te laten glimmen. Je was met die schoenen heel wijs, een heel bezit.

Bron: VROEGER Door: Dick Walda en Will Boezeman Uitgeverij Sjabloom
Bron: Harmen van Houten Anarchisme in Drenthe.
Levensherinneringen van een veenarbeider Baarn 1985 Uitgeverij Ambo b.v.

Werkblad les 3: 2b:

Hoe zou jij het vinden als je ouders je van school haalden, als je twaalf jaar oud was? Schrijf hierover een verhaaltje van minstens tien regels.

Dat lijkt met leuk/niet leuk, omdat

Werkblad les 4: 1a: Gedicht "Maaike"

Maandblad Drenthe, oktober 1953

Maaike

Het is zo duuster in oez' hutte
d'r kump ok zuver joa gien licht
toch gef het oes schuul en schutte
aal is 't aarmoedig van gezicht

oez' hutte wordt bewoond in tweien
wij veur en achter stiet de geit
doar tussenin de beddesteen
die rechts en links van 't gaangkie leit

'n lemen deel en rondum plaggen
wat stobben, och, het stiet wal aarm
de meensken zegt: Het mus niet maggen
maor t' is oes stee en 't is er waarm

wij went an 't duuster, krek as mollen
wij ruukt de zudden, pruuft de rook
wij bunt nooit zeek en verkollen
en och de mollen leeft toch ook'

In het Drents

Maaike

Het is zo donker in ons huis
er komt ook bijna geen licht in
toch geeft het ons bescherming
al is het armoedig om te zien

Ons huis is verdeeld in tweeën
wij voor en achter staat de geit
daar tussenin zijn de beddesteeën
die rechts en links van het gangetje leiden

Een lemen deel er rondom plaggen
wat stobben, ach het staat wel arm
de mensen zeggen: het moest niet mogen
maar het is ons huis het is er warm

Wij wennen aan het duister, net als mollen
wij ruiken de zoden, proeven de rook
wij zijn nooit ziek en verkouden
en ach de mollen leven toch ook!

In het Nederlands

1

2

3

4

5